

PETRONELA PODOVEI*

**LOCUL EDIFICIILOR RELIGIOASE DE ZID
DIN JUDEȚUL BOTOȘANI ÎN ARHITECTURA ECLEZIASTICĂ
DIN MOLDOVA (SECOLELE XV-XVIII)****

Studierea arhitecturii de zid, îndeosebi în cazul edificiilor religioase, contribuie la cunoașterea stilurilor artistice și a tehnicilor de construcție, relevând, în același timp, diverse aspecte care privesc sfera istoriei sociale, politice și economice. Investigația propusă aici se va focaliza asupra manierei în care au fost ridicate unele monumente, cu scopul de a pune în evidență atât rolul principal avut de biserică, cel spiritual, dar și diverse alte aspecte precum funcția defensivă asumată de unele construcții religioase. De aceea, ne-am concentrat asupra bisericilor și mănăstirilor de zid din actualul județ Botoșani.

Ne propunem o analiză a monumentului atât pe temeiul mărturiilor documentare, cât și pe baza examinării arhitecturii și picturii, în vederea încadrării edificiului în iconografia și arhitectura epocii în care a fost ctitorit. De asemenea, precizăm locul monumentului în arhitectura ecleziastică moldovenească, în vederea identificării asemănarilor și deosebirilor existente. Vom stabili ulterior parcursul arhitectural și iconografic urmat în spațiul geografic avut în vedere. Realizarea unei recuperări monografice care să cuprindă un istoric al monumentului încă din anul în care a fost construit și până în prezent – pentru a stabili locul pe care îl ocupă monumentul în arhitectura ecleziastică de zid din Moldova – este necesară, deoarece un astfel de studiu nu a fost încă întocmit.

În rândurile de mai jos vom expune cinci micromonografii din cele opt existente pentru această perioadă, prin care vom susține obiectivele enumerate. Acestea vor cuprinde edificii religioase de zid ridicate între secolele XV și XVIII, ordonate în text după criteriul cronologic. Sunt atât biserici parohiale, cât și monahale, unele construite pe temelia altor biserici de lemn sau la o distanță foarte mică de o altă vatră religioasă. O parte dintre ele sunt ctitorii domnești, iar celelalte boierești; unele au fost construite în mijlocul localităților pentru a servi nevoilor spirituale ale sătenilor, iar altele au fost înălțate la marginea localităților, în interiorul curților domnești.

---

* Doctorand, Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.

** Cercetare finanțată prin proiectul „MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală și postdoctorală”, cod contract POSDRU/159/1.5/S/137832, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi (fig. 1)

Ctitoria lui Ștefan cel Mare a fost construită în târgul Dorohoi, un important centru comercial, dezvoltat pe fondul relațiilor dintre negustorii moldoveni cu cei din orașele Podoliei și Poloniei¹. Istoricul Constantin Giurescu este de părere că Dorohoiul a existat ca așezare mai însemnată, ca târg, înainte de întemeierea statului moldovean, fiind un centru de schimb între numeroasele și vechile sate de pe podișul Dorohoiului².

Așezământul păstrează pe partea dreaptă de la intrare pisania dăltuită cu caractere slavone, din care se pot citi următoarele: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinți, părintele nostru, arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae; și s-a săvârșit în anul 7003, luna octombrie 18, iar al domniei lui al 39-lea curgător”³. Așadar, domnul Moldovei ridică în târgul Dorohoi, în anul 1495, o biserică de zid, cu hramul Sf. Nicolae. Biserica domnească este menționată și în mărturiile documentare păstrate până la noi. Astfel, într-un document din decembrie 1628, „popa Iordachie cel domnescu și diaconul Ștefan” din „târg de Dorohoi” sunt prezenți la vinderea unui sălaș de țigani⁴. Se observă importanța pe care o aveau preoții în acea perioadă. Mai mult chiar, se spune că cei de la bisericile domnești beneficiau de privilegii suplimentare⁵.

Fig. 1. Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi

Ctitoria a trecut prin mai multe etape de restaurare, o parte dintre ele fiind consemnate în mărturiile vremii. În anul 1828, se afla într-o stare avansată de degradare, fiind reparată cu fonduri financiare strânse de localnici, în vederea salvării construcției

¹ N. Iorga, *Surete și izvoade*, vol. XII, *Dorohoiul. Studiu și documente*, Iași, 1924, p. 2. În acest sens, vezi și Laurențiu Rădvan, *Orașele din Țările Române în Evul Mediu*, Iași, 2011, p. 519-521.

² C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ediția a II-a, București, 1997, p. 230.

³ N. Iorga, *Inscripții botoșănene*, București, 1905, p. 17.

⁴ *DRH*, A. Moldova, vol. XIX, volum îngrijit de Haralambie Chircă, 1969, p. 604-605, nr. 441.

⁵ Bogdan-Petru Maleon, *Clerul de mir din Moldova secolelor XIV-XVI*, Iași, 2007, p. 327.

lui Ștefan cel Mare⁶. Mai târziu, în anul 1896, prefectul județului Dorohoi înaintează ministrului Cultelor și Instrucțiunii Publice o cerere prin care solicită ajutor financiar, afirmând că edificiul are „absolută necesitate de reparațiuni”, însă „reparațiuni făcute cât mai neîntârziat”⁷. Cu toate acestea, ajutorul din partea Ministerului întârzie să vină; astfel că, doi ani mai târziu, în mai 1898, primarul județului Dorohoi insistă în acest sens, argumentând că „această biserică amenință ruine”, iar „dacă mai trece câteva luni riscăm să pierdem monumentul”⁸. Două luni mai târziu, în iulie 1898, încep lucrările de restaurare la biserica Sf. Nicolae. Astfel, se comandă „arama învelitoarei care necesită cel puțin șase săptămâni pentru aducerea ei din străinătate”⁹. Tot în vederea restaurării acoperișului este alocată suma de 3.000 lei pe data de 3 aprilie 1899, când se dorește „aramă și cruce și bază de aramă sub crucea mare de la Biserica”¹⁰. Totodată, un an mai târziu, în iunie 1900, este înaintată o cerere prin care se solicită acordul în vederea achiziționării a „10.000 cărămizi din fabrica Ciurea, calitatea I, fiind necesare pentru restaurarea și repararea bisericii”¹¹. În anul 1915, într-o scrisoare adresată ministrului Cultelor, parohia mulțumește anumitor persoane care, „cu mijloace proprii”, au „spălat catapeteasma, au reînnoit iconostasul și au vopsit podeaua din sfântul altar și stranele”¹². În anul 1996, în vederea restaurării monumentului, s-au început săpăturile arheologice sub îndrumarea arheologului Virgil Polizu. În urma cercetărilor, s-a constatat că, la o adâncime de 0,30 m, a apărut o fundație anterioară bisericii actuale¹³. A fost un așezământ din piatră ale cărei construcții depășeau 1,70 m de la nivelul de săpare, datând de la sfârșitul domniei lui Alexandru cel Bun, din jurul anului 1430¹⁴.

Începând cu anul 1999, după multe cereri adresate Ministerului Culturii și Cultelor, biserica primește avizul pentru începerea lucrărilor de consolidare și restaurare. După patru ani, în 2003, au început lucrările: a fost consolidată turla și partea superioară a exteriorului, întreaga biserică a fost acoperită cu tablă de cupru, s-au refăcut tencuielile exterioare și s-a consolidat temelia. Totodată, în interior, pardoseala a fost înlocuită cu cărămidă, iar soclul bisericii a fost de asemenea înlocuit. Din anul 2014, biserica a primit aprobare pentru restaurarea picturii bisericii¹⁵.

Deși a trecut prin mai multe procese de restaurare, biserica nu a fost afectată din punct de vedere arhitectural. Planul, specific perioadei ștefaniene, are stilul treflat cu pronaosul supralărgit și turlă pe naos. În interior, edificiul este împărțit în naos, pronaos și altar. Naosul este despărțit de pronaos printr-un perete care cuprinde o ușă îngustă. *Este printre puținele biserici orășenești care păstrează acest perete sub formă de zid și singura din acest studiu de caz.* Pronaosul este boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe patru arce, două longitudinale, iar celelalte două transversale. Naosul este dreptunghiular, cu abside laterale pronunțate, semicirculare atât la interior cât și la exterior,

⁶ Dumitru Furtună, *Biserica Sf. Nicolae din Dorohoi*, în *MMS*, 1961, nr. 9-12, p. 685.

⁷ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 299/1897, f. 2.

⁸ Idem, dosar 283/1898, f. 1.

⁹ *Ibidem*, f. 2.

¹⁰ *Ibidem*, f. 14.

¹¹ *Ibidem*, f. 20.

¹² Arhivele Naționale Botoșani (în continuare, ANBt), fond Parohia Sf. Nicolae Dorohoi, dosar 26/1915, f. 85.

¹³ Mircea D. Matei, *Cercetări arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare „Sf. Nicolae” din Dorohoi (I)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 2, p. 10.

¹⁴ *Ibidem*, în loc. cit., nr. 4, p. 9.

¹⁵ Informațiile sunt furnizate de către actualul preot paroh, în timpul căruia s-au derulat aceste intervenții asupra monumentului istoric.

fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale. Cele patru arce ale naosului susțin tamburul cilindric al turlei. Altarul are, de asemenea, o absidă semicirculară la interior și exterior, iar la cele două extremități se află proscomidiarul și diaconiconul, obținute din grosimea zidurilor.

Catapeteasma, respectând tipologia așezării icoanelor pe iconostas, cuprinde la partea inferioară registre de dimensiuni mari, cu cele mai însemnate personaje biblice: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe același palier sunt încadrate și cele două uși din centrul iconostasilor, cunoscute sub denumirea de *Ușile Împărătești*, precum și reprezentările arhanghelilor Mihail și Gavriil, unul pictat pe ușa proscomidiarului și celălalt pe ușa diaconiconului. În partea superioară, sunt așezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfățișează, în ordine cronologică, scene din viața lui Iisus și a Fecioarei Maria. De asemenea, se găsesc și imagini ale sfinților din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin¹⁶, culorile utilizate fiind albastru, roșu, verde și alb. Acestea sunt de nuanțe pale, simbolizând imaterialitatea lumii sfinte. Icoanele sunt despărțite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Deși este într-un stadiu avansat de degradare, pictura murală păstrează unele scene cu valoare importantă. O parte dintre istoricii de artă care s-au ocupat de interpretarea acesteia o datează ca fiind din secolul XV; însă alții lansează ipoteza conform căreia pictura respectivă a fost realizată mult mai târziu, după terminarea construcției, undeva în secolul XVI. Astfel, I. D. Ștefănescu este convins că iconografia din naosul bisericii s-ar fi realizat în secolul XV, imediat după terminarea construcției¹⁷. De aceeași părere este și arhitectul Gheorghe Balș, care consideră că „pictura, rămasă numai în naos, este probabil cea de la început, cu toate că a fost retușată, iar în unele părți chiar refăcută. De asemenea, chipul lui Ștefan cel Mare este în parte refăcut”¹⁸. Istoricul de artă Virgil Vătășianu atrage însă atenția că iconografia bisericii de la Dorohoi nu este contemporană cu întemeierea bisericii, deoarece, în altar, în partea de nord-est a absidei, s-au descoperit urmele unui strat inferior, împodobit cu o imitație de parament din cărămizi colorate și alternate, roșii și albastre¹⁹. După opinia istoricului de artă Sorin Ulea, biserica domnească din Dorohoi este primul monument de pictură care se păstrează din secolul XVI, iconografia fiind realizată din porunca lui Ștefan cel Tânăr, între anii 1522 și 1525²⁰. Ulea a ajuns la această concluzie în urma studierii tabloului în repetate rânduri. Deși se credea că cel care încheie friza ctitorilor este Petru Rareș, Sorin Ulea este de părere că, în realitate, ar fi Petru, fratele cel mai mic al lui Ștefăniță²¹. Totodată, el observă că celelalte personaje sunt de aceeași înălțime, doar Petru fiind redat la mici dimensiuni. Mai mult, celelalte personaje au costume de brocart somptuos înflorat și brodate cu galoane bogat ornamentate, pe când Petru poartă un costum de brocart mai modest și brodat cu galoane mai simple. Celelalte personaje bărbătești au titulatura de voievod, Petru fiind singurul care nu beneficiază de ea²². Pictura murală interioară (naos și

¹⁶ Constantine Cavaros, *Ghid de iconografie bizantină*, București, 2005, p. 17-20.

¹⁷ I. D. Ștefănescu, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches*, vol. I, Paris, 1929, p. 116.

¹⁸ Gh. Balș, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, București, 1926, p. 41.

¹⁹ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959, p. 819.

²⁰ Sorin Ulea, *Arta în Moldova de la mijlocul secolului al XV-lea până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în *Istoria artelor plastice în România*, vol. I, București, 1968, p. 360.

²¹ Idem, *Datarea ansamblului de pictură de la Sf. Nicolae-Dorohoi*, în *SCIA*, seria Artă Plastică, tom XI, nr. 1, 1964, p. 74.

²² *Ibidem*.

altar) continuă tradițiile picturii moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare, însă are și câteva elemente stilistice noi. Este considerată un element de legătură între epoca lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș²³.

Zugravul bisericii domnești respectă, cu mici excepții, registrele iconografice găsite și la biserica Sf. Nicolae – Popăuți din Botoșani. Însă în dreptul absidelor laterale sunt pictate alte scene religioase. În partea de nord, vedem scena *Intrării Maicii Domnului în Biserică*, iar la sud, *Ospitalitatea lui Avraam*. Fiind un monument cu dimensiuni mari, zugravul sporește considerabil dimensiunile personajelor, pentru a armoniza arhitectura cu iconografia. Totodată, scena *Patimilor* este pictată pe un întreg registru, lipsind brâul cu medalioanele sfinților. Începând cu acest monument, pictorii secolului XVI vor prelua modelul de supraînălțare a scenelor religioase, considerat caracteristica dominantă a acestei etape. Friza *Patimilor*, pictată pe o porțiune de 2 metri lungime, face din ansamblul pictural de la Dorohoi una din cele mai de seamă creații ale picturii moldovenești²⁴. În partea de miazăzi se află friza ctitorilor, unde pictura diferă față de alte tablouri votive. Iisus este pictat în partea stângă, iar Sf. Nicolae la dreapta. Pe peretele vestic se află ctitorul împreună cu doamna Maria, Bogdan, Ștefăniță și Petru²⁵. În 1921, din cauza unei furtuni, biserica a rămas fără acoperiș. Tot atunci ea reintra în atenția Comisiunii Monumentelor Istorice, aceasta analizând îndeaproape pictura murală prin restauratorul trimis special acolo. În urma cercetărilor, specialistul era de părere că „pictura în frescă a acestei biserici este o adevărată podoabă ca frumusețe și poate fi considerată din punct de vedere istoric și artistic ca una din cele mai reprezentative și caracteristice opere a epocii lui Ștefan cel Mare [...], ca un adevărat muzeu de artă religioasă din acea epocă, iar pentru orașul Dorohoi singurul și adevăratul său muzeu”²⁶. De aceeași opinie era și istoricul de artă Vasile Drăguț, care încadra scenele de pictură în domnia lui Ștefăniță; cel mai probabil între anii 1522-1525, considerând că, în acest caz, se preluase schema iconografică de la Popăuți.

În schimb, spre deosebire de pictura de la Popăuți, meșterul de aici preferase o imagine mai amplă²⁷. Din ceea ce se mai poate observa printre stratul de fum așezat de-a lungul timpului, pictura amintește de arta secolului XV, fiind totuși mai complexă. Personajele sunt create cu o deosebită grijă pentru raporturile dintre lumini și umbre, cu o tratare nuanțată a expresiilor. Aceste calități picturale par a îndrepta zugrăveala bisericii spre o epocă mai târzie, indicată și de includerea lui Petru Rareș în tabloul votiv²⁸. Contrar acestor opinii privind scena tabloului votiv, Teodora Voinescu crede că acest tablou votiv prezintă mai puțin interes decât celelalte registre unde apare chipul ctitorului; zugravul nu a mai fost preocupat de compoziție, iar persoanele sunt așezate în friză sub mici arcade. Voievodul nu mai păstrează aici decât o asemănare vagă cu tânărul voievod surprins pe evangheliarul de la Humor²⁹. I. D. Ștefănescu este de părere că friza ctitorilor este aceeași ca în biserica din Dolheștii-Mari, biserica chivot pe care o închină Ștefan cel Mare lui Hristos având un acoperiș format din cinci elemente, așa cum era cel moldovenesc din secolul XVI. Același istoric adaugă că elementele picturale

²³ Sorin Ulea, *Arta în Moldova...*, p. 360.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 820.

²⁶ Ioan Opreș, *Comisiunea Monumentelor Istorice*, București, 1994, p. 41-42.

²⁷ Vasile Drăguț, *Arta românească*, București, 1982, p. 264.

²⁸ *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, p. 119.

²⁹ Teodora Voinescu, *Portretele lui Ștefan cel Mare în arta epocii sale*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 475.

încadrează construcția în tradiția și stilul decorurilor lui Ștefan cel Mare³⁰. Lăsându-se ghidat de ultimul personaj din tablou, Petru N. Iorga afirma că tabloul votiv nu este contemporan perioadei lui Ștefan cel Mare ci mai târziu, din epoca lui Petru Rareș³¹. În completare, aducem și teoria lui Vasile Drăguț, care insistă pe diferența dintre tablourile votive realizate în vremea lui Ștefan cel Mare și cele ulterioare. Dacă în timpul primei perioade, în tabloul votiv primează ideea de grup familial, în pictura de aici, fiecare membru al tabloului este bine individualizat³².

La exterior, turla este așezată pe două baze suprapuse: cea de jos este octogonală, iar cealaltă are formă de stea cu opt vârfuri. Turla dispune de patru ferestre și de un acoperiș rotunjit; iar la partea superioară, sunt discurile de ceramică colorate în nuanțe de galben și verde, cu rol decorativ, precum și 12 firide alungite. Absida altarului este alipită naosului, iar în dreptul arcului sunt construiți doi contraforți. Fațada exterioară este din piatră brută, iar deasupra soclului se află un registru format din cărămizi smălțuite, galbene, verzi și sinilii. Deasupra ușii se află un alt registru format din trei fâșii de cărămidă roșie și de alte culori, iar la baza ocnițelor mari sunt cărămizi roșii și albastre. De jur împrejur sunt discuri verzi care se găsesc printre ocnițe. Iar deasupra ocnițelor vedem trei brăie decorate cu discuri smălțuite, așezate printre rânduri de cărămidă roșie. Absidele laterale sunt și ele prevăzute cu firide alungite și cu discuri smălțuite³³. Datorită arhitecturii și programelor iconografice, ctitoria domnească din Dorohoi este considerată un element de legătură între pictura moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș.

2. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae – Popăuți (fig. 2)

A fost ridicată în anul 1496, așa cum reiese din inscripția cu caractere slavone: „Io Ștefan Voievod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voievod, a zidit acest hram întru numele celui între sfinți părintelui nostru arhierarul și făcătorul de minuni Nicolae, la anul 7004, iar al domniei sale al patruzecilea curgător, luna septembrie, 30”³⁴. Pe atunci, orașul Botoșani era unul dintre cele mai importante puncte comerciale, fiind situat pe drumul prin care se făcea schimbul de mărfuri între Polonia și Turcia³⁵. În timp, din mărturiile păstrate, cunoaștem că târgul s-a dezvoltat și „lângă această biserică au fost și curți domnești a Domnului Ștefan, din care acum temelile se cunosc ceva”³⁶. Totuși, curtea a fost plasată la o distanță mare față de spațiul urban medieval, astfel încât cu greu se poate stabili scopul pentru care a fost construită³⁷.

La începutul construcției, biserica a fost înălțată ca fiind una de mir, însă, în prima domnie în Moldova a lui Constantin Racoviță (august 1749 – iulie 1753), mai exact în anul 1751, ea primește statutul de mănăstire și este închinată Patriarhiei de la Antiohia³⁸. Toate s-au întâmplat pe fondul situației politice nefaste, când, la începutul

³⁰ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală în Țările Române. Pictura murală și icoanele de la origini până în secolul al XIX-lea*, Timișoara, 1981, p. 183.

³¹ N. Iorga, *Portretele domnilor români*, Sibiu, 1930, p. VI.

³² Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 264.

³³ *Repertoriul monumentelor și obiectelor...*, p. 116.

³⁴ N. Iorga, *Inscripții...*, p. 18.

³⁵ Artur Gorovei, *Monografia orașului Botoșani*, 1938, p. 7.

³⁶ Theodor Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor*, vol. VIII, Iași, 1886, p. 19.

³⁷ Laurențiu Rădvan, *op. cit.*, p. 493.

³⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, vol. V, București, 1903, p. 654.

secolului XVIII, mănăstirile neînchinat din Bucovina au fost prădate de polonii și cazacii stabiliți aici³⁹. Deși închinată Patriarhiei de la Antiohia, stareții „se învoiau cu ostașii și hoții străini pentru a jefui mănăstirile”, printre care și mănăstirea Popăuți⁴⁰. Până la secularizarea averilor mănăstirești, așezământul își păstrează statutul de mănăstire, dar, odată cu această hotărâre, ea redevine biserică parohială⁴¹. După anul 1990, mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Daniel Ciobotea, decide ca edificiul religios să redevină mănăstire de călugări⁴², statut pe care îl deține și în prezent.

De la ctitorire și până în prezent, mănăstirea domnească este menționată în documentele de danie sau în cele care descriu starea materială a edificiului. Astfel, într-un document din 1751, mănăstirea Popăuți primește de la Constantin Racoviță „24 sălașe de țigani și 20 de poslușnici”, iar ca milă, „100 de lei pe an”⁴³. Domnul Moldovei închină mănăstirea, înzestrând-o cu bunuri materiale după cum vedem și în documentul din septembrie 1752. Biserica era „descoperită și surpată de zidurile ei” și, dorind a o aduce la o mai bună stare, a ridicat-o în rândurile mănăstirilor; mai mult, „a mai înnoit cele surpate și a îngredit-o făcând chilii și a împodobit-o cu toată podoaba atât pe înăuntru, cât și din afară și au înzestrat-o cu țigani și moșii”⁴⁴.

Ulterior, la 30 iulie 1816, Nicolae Hrisoverghi dă „din drepte dughenile mele ce am în orașul Botoșanilor [...] până în locul mănăstirii Sfântului Nicolae”⁴⁵. Aflată la marginea târgului și având statutul de biserică domnească, mănăstirea era folosită ca punct de reper în stabilirea moșiilor. Mai târziu, în anul 1840, când biserica era administrată de călugării greci, lăcașul religios se afla „într-o stare de ruină, ploaia distrugând încetul cu încetul biserica”⁴⁶. Douăzeci de ani mai târziu, în luna martie a anului 1865, Comisia Monumentelor Istorice constată „starea de ruină” a monumentului și stabilește ca, pe lângă restaurarea necesară, să se anexeze un pridvor, „fie de piatră, fie de scândură”⁴⁷, cu rolul de a proteja. În același an, pe 7 aprilie, locuitorii orașului Botoșani susțineau dărâmarea așezământului și „înființarea pe locul ei a unui cimitir de care urbea ar avea nevoie”⁴⁸. Ca ripostă la doleanțele lor, cei ce doreau păstrarea așezământului trimiteau o cerere prin care solicitau următoarele: „refacerea catapetesmei, reconstituirea veșmintelor, reparația turnului bisericii, precum și celorlalte clădiri din jurul acesteia”⁴⁹.

Câțiva ani mai târziu, în mai 1871, lăcașul era în aceeași stare avansată de degradare, cerându-se „a se face tot posibilul de a se repara catapeteasma, acareturile și veșmintele necesare spre a nu veni în ruină”⁵⁰. În plus, se mai avea în vedere repararea turnului clopotniță, „care este ruinat”⁵¹. Deși sunt întocmite și trimise mai multe

³⁹ Daniel Niță-Danielescu, *Războaiele dintre ruși și turci din secolul al XVIII-lea și implicațiile lor asupra Bisericii Ortodoxe Române din Moldova*, Iași, 2009, p. 22.

⁴⁰ N. Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, Iași, 2001, p. 383-384.

⁴¹ Al. H. Simionescu, *Biserica creștină ortodoxă din județul Botoșani în anul 1932*, în *Botoșanii în 1932*, Botoșani, 1932, p. 39.

⁴² Luca Diaconu, *Mănăstirea „Sfântul Nicolae” Domnesc Popăuți*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 2, p. 38.

⁴³ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 247.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 247-248.

⁴⁵ N. Iorga, *Documente botoșănene*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, București, 1929, vol. VIII, p. 11, nr. 7.

⁴⁶ Ștefan Ciubotaru, *Istoria Bisericii Ortodoxe botoșănene*, Botoșani, 2000, p. 16.

⁴⁷ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 971/1865.

⁴⁸ *Idem*, dosar 1070/1864, f. 52.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 259.

⁵⁰ *Idem*, dosar 327/1871, f. 86.

⁵¹ *Ibidem*, f. 92-93.

memorii cu privire la restaurarea monumentului istoric, în anul 1897, edificiul religios „se află în cea mai mare ruină [...], serviciul divin nu se mai poate efectua în ea din cauza catapetesmei care amenință cădere”. Totodată, se aduce la cunoștință că „nu mai poate suferi multă întârziere, fiindcă catapeteasma este toată putredă, mâncată de carii și chiar a căzut o parte din ea, pereții interiori sunt stricați și înnegriți de fum, pe jos piatra este stricată, făcându-se chiar groapă”. Mai mult chiar, „clopotnița se află în cea mai proastă stare, fiind chiar descoperită și o parte din boltă căzută”⁵². În urma repetatelor sesizări, ministrul Cultelor aprobă bugetul de restaurare a bisericii; prin urmare, ea intră în reparație sub supravegherea Comisiunii Monumentelor Istorice. O altă intervenție consemnată este cea din anii 2001-2002, când s-au executat lucrări de restaurare a picturii prin curățarea acesteia⁵³. Astfel s-au înlăturat depunerile groase de praf și fum, ajungându-se la pictura originală.

Biserica mănăstirii Popăuți face parte din stilul moldovenesc, cu un plan treflat, fiind împărțită în naos, pronaos și altar. Pronaosul se prezintă sub o formă dreptunghiulară și este mai larg decât naosul, fiind boltit cu o calotă sferică, sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale. Naosul este de dimensiuni mai mici, dar lărgit prin cele două abside laterale. De asemenea, sistemul de boltire este același ca în pronaosul construcției: o calotă sferică sprijinită pe două arce transversale și două longitudinale care, de această dată, susțin cu ajutorul celor patru pandantivi formați de arce, un tambur cilindric. Alte patru arce așezate pe tambur sprijină, prin patru pandantivi mai mici, turla. În interior, turla are o formă cilindrică, iar pe exterior prezintă o formă poligonală. Peretele despărțitor dintre naos și pronaos a fost înlăturat în secolul XVIII; a fost înlocuit cu un arc mare care simbolizează trecerea dintr-o încăpere în alta. Respectiva intervenție este considerată de arheologi, arhitecți și istorici de artă ca fiind una dintre cele mai însemnate modificări aduse monumentului istoric. În acest registru era pictat tabloul votiv⁵⁴, iar odată cu înlăturarea peretelui, scena a fost distrusă, iar structura arhitecturală modificată.

În ceea ce privește catapeteasma, unii arheologi consideră că iconostasul actual ar data din secolul XIX, fiind situat cu 50 cm spre vest față de amplasamentul original⁵⁵. Suntem de acord cu afirmația Voicăi Pușcașu, deoarece numeroasele documente din secolul XIX amintesc de starea avansată de degradare a catapetesmei, care „amenința cu căderea”. Respectând tipologia așezării icoanelor pe iconostas, partea inferioară a catapetesmei cuprinde registre de dimensiuni mari, cu cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana sfântului căruia îi este închinată biserica, Sf. Nicolae. Pe același palier sunt încadrate și cele două uși din centrul iconostasului, cunoscute sub denumirea de *Ușile Împărătești*, precum și reprezentările arhanghelilor Mihail și Gavriil, unul pictat pe ușa proscomidarului, iar celălalt pe ușa diaconiconului. În partea superioară sunt așezate pe mai multe rânduri icoane mici care înfățișează în ordine cronologică scene din viața lui Iisus și a Maicii Domnului. De asemenea, se găsesc și reprezentări ale sfinților din calendar. Stilul folosit în pictarea icoanelor este cel bizantin, sfinții fiind surprinși atât sub formă de bust, cât și în întregime. Culorile folosite sunt de nuanțe pale, cele mai des întâlnite

⁵² Idem, dosar 284/1897, f. 1.

⁵³ Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae” Popăuți din Botoșani (7)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2006, nr. 1, p. 24.

⁵⁴ Dumitru Agachi, *Biserica Popăuți – sinteză și inovație (1)*, în „Forum cultural”, Botoșani, nr. 4, p. 32.

⁵⁵ Maria Voica Pușcașu, *Biserica „Sfântul Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (5)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2005, nr. 4, p. 6.

fiind albastru, roșu, verde și alb⁵⁶. Icoanele sunt despărțite între ele de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 2. Biserica Sf. Nicolae – Popăuți, orașul Botoșani

În ceea ce privește pictura murală, unii istorici de artă au încadrat-o în perioade diferite de timp. Astfel, potrivit lui I. D. Ștefănescu, pictura ansamblului de la Popăuți datează din secolul XVI, pentru că unele imagini din dreptul naosului sunt des întâlnite la bisericile zugrăvite în acest secol⁵⁷. Fiind de acord cu ipoteza istoricului de artă amintit mai sus, Paul Henry încadrează pictura interioară în anii 1540-1550; deși, totodată, crede că pictura pronaosului ar fi de la începutul secolului XVI⁵⁸. O altă părere este cea a Anei-Maria Musicescu, ea considerând că picturile de la mănăstirile Popăuți și Pătrăuți ar fi fost realizate în a doua jumătate a secolului XV⁵⁹. Arhitectul Gheorghe Balș este mai categoric, afirmând că „pictura ar fi cel puțin de la sfârșitul secolului XVI”⁶⁰. În completarea acestor ipoteze vine și opinia lui Virgil Vătășianu, care consideră că pictura bisericii este din timpul lui Ștefan cel Mare și afirmă că „ansamblul de la Popăuți nu prezintă un interes artistic relativ, fiindcă a suferit nenumărate restaurări”⁶¹. Cel care situează ansamblul pictural cât mai aproape de realitatea zugrăvirii și cu care suntem de acord este istoricul de artă Sorin Ulea, care arată că biserica domnească a fost pictată imediat după terminarea construcției; și, totodată, spune că „examinarea de aproape și integrală a ansamblurilor menționate dovedește că teza repictărilor trebuie părăsită, aceste repictări fiind, în realitate, foarte puține și reducându-se aproape exclusiv la primul registru de jos”⁶². De aceeași opinie este și restauratoarea Carmen Cecilia Solomonea, convinsă că pictura mănăstirii datează de la sfârșitul secolului XV, fiind totodată

⁵⁶ Constantine Cavaros, *op. cit.*, p. 17-20.

⁵⁷ I. D. Ștefănescu, *L'evolution...*, p. 24.

⁵⁸ Paul Henry, *Les églises de la Moldavie du Nord*, Paris, 1930, p. 225.

⁵⁹ *Repertoriul monumentelor...*, p. 40.

⁶⁰ G. Balș, *Bisericile lui Ștefan...*, p. 47.

⁶¹ Virgil Vătășianu, *op. cit.*, p. 819.

⁶² Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul, autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, p. 421.

elementul intermediar între secolul trecut și cel viitor⁶³. Pe lângă respectarea sistemului decorativ tradițional și preluarea inovațiilor lui Gavriil ieromonahul, din pictura murală a bisericii de la Bălinești⁶⁴, zugravul mănăstirii Popăuți reușea o importantă inovație de ordin decorativ.

Fiind o construcție relativ mai înaltă decât cele din epocă (de exemplu, Biserica Sf. Ilie din Pătrăuți), zugravul a dorit să acorde registrului dedicat *Patimilor* un spațiu mai amplu. Astfel, el renunța la registrul al treilea de sus, în care la alte edificii (de exemplu, la biserica din Milișăuți sau Pătrăuți) erau redată scene din viața lui Iisus, și extindea suprafața dedicată Săptămânii Mari. Totodată, pentru a nu exagera înălțimea acestei picturi, zugravul plasează deasupra un brâu cu medalioane (cu serafimi în altar și cu busturi de sfinți în naos)⁶⁵. Această inovație de la mănăstirea domnească Popăuți va juca un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii murale moldovenești. Zugravii secolului XVI vor adopta acest stil ca pe o formulă definitivă, de la care nu se vor abate decât în perioada de declin a fenomenului: atunci începea un proces invers, de micșorare și de înmulțire a scenelor religioase, după cum se poate observa la registrul *Patimilor* din cadrul ansamblului pictural de la Sucevița⁶⁶.

Zugravul de la Popăuți a sesizat necesitatea de a aduce unele modificări sistemului decorativ tradițional. Prin urmare, el reușea să țină pictura murală în pas cu dezvoltarea arhitecturii, înțelegând să pună în evidență funcția monumentală a picturii de zid⁶⁷. Respectând canoanele bisericesti, în cupolă este Iisus Pantocrator cu părul și barba neagră, cu chipul serafic și obrajii supti, cu ochii triști, privirea blândă, nobilă și pierdută în depărtări⁶⁸. Pe cei opt pandantivi sunt pictați cei patru evangheliști, precum și praznicele cele mari: *Buna Vestire*, *Nașterea lui Iisus*, *Botezul lui Iisus*, *Schimbarea la Față*, *Învierea lui Lazăr* și *Floriile*, potrivit canoanelor iconografice stabilite de bizantini⁶⁹. În absida altarului, pe boltă, se găsește Fecioara Maria, îngeri și prooroci. Proscomidiarul este împodobit cu o pastorală inspirată din *Jertfa lui Avram*, unde unul dintre servitori este urcat într-un copac cu frunziș verde, iar celălalt cântă din fluier. Realismul tabloului, precum și detaliile picturii caracterizează lucrarea unui zugrav din secolul XVI⁷⁰. În naos, pe bolțile absidelor laterale s-au pictat *Înălțarea* și *Rusaliele*. Pe pereți sunt rânduite scene din *Patimile lui Iisus* și sfinți militari. În pronaos, sunt secvențe de la sinoadele ecumenice și acatistul Sfântului Nicolae, hramul bisericii. Cele din urmă sunt considerate de unii istorici de artă ca aparținând picturii tradiționale moldovenești din secolul XV⁷¹. O altă noutate este tehnica folosită pentru pictarea turlei. Astfel, în tamburul acesteia se regăsește un spațiu generos unde pictorul așază două registre suprapuse reprezentând *Cete îngerești* și nu unul singur, după cum se obișnuise până atunci⁷².

⁶³ Carmen Cecilia Solomonea, *Le concept de la première décoration de l'église Saint Nicolas de Popăuți – Botoșani. La reconstitution de l'image antérieure à la réalisation de la peinture murale*, în „Revue Roumaine d'Histoire de Art”, București, tom 45, 2008, p. 51.

⁶⁴ Ieromonahul Gavril a adăugat și dezvoltat schema tradițională a picturii; a ajuns la un sistem decorativ complex, care va fi adoptat de toți zugravii până în a doua jumătate a secolului XVI. Vezi Sorin Ulea, *Gavril ieromonahul...*, p. 424.

⁶⁵ Idem, *Arta în Moldova...*, p. 358-359.

⁶⁶ Idem, *Gavril ieromonahul...*, p. 429.

⁶⁷ Idem, *Arta în Moldova...*, p. 358-359.

⁶⁸ I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, 1973, p. 56.

⁶⁹ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 185.

⁷⁰ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 179.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² Carmen Cecilia Solomonea, *Biserica „Sf. Nicolae” Popăuți din Botoșani (I)*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2004, nr. 3, p. 32.

Pictura murală interioară și-a pierdut din intensitate odată cu trecerea timpului; însă în 1926 biserica a fost repictată în interior de către zugravii Șt. Stroini și V. Galin, sub supravegherea și îndrumarea pictorului Comisiunii Monumentelor Istorice, I. Mihail⁷³. Deși totul s-a petrecut sub supravegherea arhitectului, substanțele chimice folosite de restauratori au pătruns în tencuială și au distrus o parte din chipurile sfinților⁷⁴. De asemenea, tabloul votiv pictat pe peretele despărțitor dintre naos și pronaos s-a șters în secolul XVIII, odată cu intervenția lui Constantin Racoviță⁷⁵.

La exterior, fațada bisericii este din cărămidă roșie, iar partea inferioară este acoperită cu piatră fasonată, dispusă geometric. Piatra este întreruptă de trei registre, cu câte trei rânduri de cărămizi aparente, cele din mijloc fiind smălțuite cu galben și verde. În partea superioară sunt două rânduri de ocnițe, iar la abside doar unul singur, alături de firide lungi. Pe cele 12 laturi ale turlei se găsesc firide lungi, câte una pe latură, deasupra două rânduri de ocnițe și un brâu de discuri smălțuite⁷⁶. După opinia istoricului Alexandru Papadopol-Calimah, biserica ar fi fost zugrăvită și în exterior: sfinți în partea superioară, deasupra ușii de la intrare scena *Schimbării la Față*, iar mai jos chipul Sf. Nicolae⁷⁷. În anul 1908, arhitectul Constantin Băicoianu restaurează partea exterioară a monumentului și intervine cu propriile idei, schimbând stilul decorativ folosit de zugravul bisericii. Băicoianu înlocuiește vechiul parament din piatră și parțial cărămidă, tencuit subțire și zugrăvit, pe care se detașa decorul ceramic smălțuit, cu un nou înveliș din piatră fățuită și cărămidă aparentă, împodobit cu discuri ceramice refăcute în întregime⁷⁸.

Grație săpăturilor arheologice derulate aici, s-au descoperit mormintele unei necropole folosite la începutul secolului XV. În unul dintre acestea, celui înhumat îi fusese distrusă partea inferioară a gambelor de către actuala fundație a zidăriei, mai exact de absida de nord. De asemenea, în spațiul pronaosului actual au fost identificate alte două morminte, unul dintre ele confirmând o persoană importantă, caracteristică stabilită în urma realizării inventarului: vestimentația defunctului se încheia prin nasturi mari, filigranați și din aur masiv⁷⁹. S-a ajuns la concluzia că, în perioada secolelor XVI-XIX, pronaosul bisericii a fost folosit și ca spațiu de înhumare, atât pentru laici, cât și pentru monahi, stabilindu-se un total de 16 morminte, dintre care cinci în amenajări funerare din zidărie și 11 în groapă simplă⁸⁰. Înhumările în interiorul bisericii s-au practicat în trei etape: prima este cea de dinaintea construirii bisericii, de când se păstrează cele câteva morminte cuprinse ocazional în actuala construcție; a doua cuprinde înhumările din secolele XVI-XVII; dar ultima etapă începe odată cu a doua jumătate a secolului XVIII⁸¹. Totodată, s-au făcut cercetări arheologice și în partea exterioară a construcției; coroborate cu săpăturile din partea de nord a bisericii, ele conduc către existența unei clădiri

⁷³ Protoiereul Nicula, *Redeschiderea Bisericii din Popăuți-Botoșani*, în „Mitropolia Moldovei”, Iași, 1927, nr. 10, p. 241.

⁷⁴ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 178.

⁷⁵ Gheorghe Buzatu, *Biserica Sf. Nicolae din Popăuți-Botoșani*, în *MMS*, 1974, p. 107-108.

⁷⁶ *Repertoriul monumentelor...*, p. 126.

⁷⁷ Alexandru Papadopol-Calimah, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, București, 1887, p. 33.

⁷⁸ Eugenia Greceanu, *Ansamblul urban medieval Botoșani*, ediția a II-a, Iași, 2009, p. 74.

⁷⁹ Maria Voica Pușcașu, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (2)*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 1, p. 10.

⁸⁰ Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (5)*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 4, p. 8.

⁸¹ Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (6)*, în „Forum cultural”, 2006, nr. 1, p. 7.

de mari dimensiuni, prevăzută la primul nivel cu pivnițe⁸². Așadar, în urma campaniei s-a constatat că această ctitorie domnească a fost ridicată pe locul unei alte biserici mai vechi, care avea, după cum era și obiceiul, un cimitir în jurul ei. Datorită iconografiei interioare, biserica de la Popăuți este unul din momentele inovatoare ale picturii moldovenești de la sfârșitul secolului XV și începutul secolului XVI, având un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii.

3. Biserica mănăstirii Sf. Nicolae din Coșula (fig. 3)

Edificiul este situat în partea centrală a satului, lângă șoseaua care leagă comuna Cristești de comuna Coșula. Construcția a fost ridicată din dorința boierul Mateiaș în anul 1535: „Cu bunăvoia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, a binevoit pan Mateiaș mare vistiernic să zidească hram Sfântului Nicolae la mănăstirea sa, pe Miletin. S-a început în aprilie 23 și s-a sfârșit în același an, 7043 <1535>, septembrie 8 zile”⁸³. Mateiaș a fost întâi vistiernic și apoi logofăt în timpul domniei lui Petru Rareș. Frate a lui Sima vistiernic și fiu al Mariei și al lui Dolh, el a fost căsătorit cu jupâneasa Anastasia, apoi cu Anghelina și a avut doisprezece copii. Mateiaș este și ctitorul bisericii de la Horodniceni⁸⁴.

Mănăstirea Coșula este amintită în documentele de danii încă de la începutul secolului XVII. Astfel, într-un act din 20 iulie 1610, din timpul lui Constantin Movilă, „un om anume Lupul și surorile lui au vândut dreapta lor ocină [...] satul Itești, lângă mănăstirea Coșula”, „rugătorilor noștri călugări de la mănăstirea Coșula, care acum se numește Malul”⁸⁵. Într-un alt document din martie 1621, un oarecare localnic lasă danie „parte me ce se află de sat din Iacobeni”, „am dat mănăstirii Coșula”. Săteanul mai lasă și satul Coșteni părinților bisericii ca să nu fie „această puțină danie”⁸⁶. În această perioadă, mănăstirea Coșula se afla într-o stare bună, având în vedere că își îmbogățește vizibil patrimoniul funciar. Mai târziu, în aprilie 1634, starețul mănăstirii Coșula dorea, spre binele mănăstirii, să mute un iaz care era proprietatea lui Mihalcea Meica din Vicoleni, deoarece, „îneca locul mănăstirii”⁸⁷. Și mai amintim că, la începutul lui 1643, în ianuarie, Lupul din Tocileni și cu Meica „s-au jeluț pe călugării coșuleni”, deoarece aceștia „le împresoară o moșie a lor și altor răzeși unde se cheamă hotarul Tocilenii”⁸⁸. Mănăstirea Coșula este întâlnită în jurnalul călătorilor străini care au trecut prin Moldova. Astfel, în anul 1671, misionarul Vito Piluzzi din Vignanello notează în chestionarul său mănăstirile și bisericile din Moldova, printre care menționează și mănăstirea Coșula, situată la trei leghe depărtare de orașul Suceava⁸⁹.

La începutul secolului XVIII, după devastarea de către polonezi și cazaci a mănăstirilor din Moldova, stareții acestora întreprind demersuri către patriarhia rusă de

⁸² Idem, *Biserica „Sf. Nicolae” a mănăstirii Popăuți din Botoșani (7)*, în „Forum cultural”, 2006, nr. 2, p. 5.

⁸³ ANBt, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 8. Pisanie tradusă de Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile...*, p. 61.

⁸⁴ Maria Magdalena Szekely, *Sfetcii lui Petru Rareș*, Iași, 2002, p. 80-119.

⁸⁵ *DIR*, A. Moldova, veac XVII, vol. II, 1953, p. 310-311, nr. 413.

⁸⁶ *Ibidem*, vol. V, 1957, p. 20-22, nr. 23.

⁸⁷ *Ibidem*, vol. XXII, volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu, L. Șimanschi, 1974, p. 118-119, nr. 106.

⁸⁸ *Ibidem*, vol. XXVII, volum întocmit de Petronel Zahariuc, Cătălina Chelcu, Marius Chelcu, Silviu Văcaru, Nistor Ciocan, Dumitru Ciurea, 2005, p. 23, nr. 19.

⁸⁹ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, volum îngrijit de Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, București, 1980, p. 92.

la Moscova, cerând ajutor în vederea restaurării bisericilor. Astfel, în anul 1709 este pomenit și starețul „Gavriil de la Coșula”⁹⁰. Biserica avusese de suferit în urma invaziilor, necesitând o restaurare urgentă. Cu toate acestea, în 1785, o parte dintre călugării schitului mare din Galiția au venit în Moldova, în special la mănăstirea Coșula⁹¹.

Ca orice monument istoric, și biserica mănăstirii Coșula a trecut prin mai multe restaurări. În anul 1835, într-o scrisoare de întărire, mitropolitul îi reamintește egumenului că, în limita fondurilor primite, trebuie să îndeplinească următoarele obiective: „[...] să strice pridvorul ce este lipit de biserică și clopotnița și în locul pridvorului să se facă clopotniță care să aibă un pridvor sub ea, să se facă de jur împrejur sub streșină un brâu care să fie acoperit cu draniță, să tencuiască și să văruiască biserica, iar în interior să refacă din temelie catapeteasma, peretele despărțitor dintre naos și pronaos să fie înlăturat și să rămână un chenar simplu”⁹². Era doar o parte din obligațiile pe care starețul trebuia să le respecte în urma întăririi daniilor.

O altă intervenție consemnată a avut loc în 1858, când lăcașul a fost reparat și acoperișul a fost înlocuit cu tablă, adăugându-se, pe lângă turnul principal, încă două turnuri de scândură. În același an, biserica primește o nouă anexă, pridvorul⁹³, iar fresca interioară este acoperită de o pictură în ulei⁹⁴. Mai târziu, în 1868, noul egumen află monumentul „mai aproape de ruină”⁹⁵. Prin urmare, el înaintează către Ministerul Cultelor o serie de cereri prin care cere insistent acordarea unui deviz și a unui buget pentru realizarea unei intervenții asupra bisericii. În 1869, personalul mănăstirii hotărăște să intervină cu bani proprii pentru o reparație la acoperiș, deoarece „era distrus și ploua în încăpere”⁹⁶. Nu mult după această intervenție, în 1870, egumenul obține devizul pentru o intervenție mai complexă asupra monumentului istoric. Pe lângă alte reparații obligatorii, biserica va fi refăcută pe exterior; iar pe interior, pardoseala va fi acoperită cu lespede de piatră șlefuită⁹⁷.

Doi ani mai târziu, în vara lui 1872, Ministerul Cultelor primește o altă adresă prin care călugării lăcașului solicită o nouă intervenție asupra complexului mănăstiresc, deoarece, după spusele egumenului, biserica „a început a se ruina din cauza ploilor, lemnul este putred și plouă prin acoperiș”⁹⁸. După cinci ani, în martie 1878, după deplasarea sa la mănăstirea Coșula, agentul silvic al județului Botoșani constată că acest complex mănăstiresc nu are nevoie de reparații solicitate de egumen; el crede că „călugării nu caută decât a-și crea o viață cu mult mai comodă decât le prescrie sfintele canoane”⁹⁹. Și totuși, la doar un an, în septembrie 1879, ministrul Cultelor primește o scrisoare de la egumenul mănăstirii, prin care monahul descrie starea avansată de degradare în care se află mănăstirea, „mult mai ruinată decât am găsit-o eu”, deși a înaintat mai multe cereri în acest sens¹⁰⁰. În anul 1880, se cere ca măcar „punerea în

⁹⁰ G. Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, p. 124-125.

⁹¹ Petronel Zahariuc, *Informații genealogice în pomelnicul Schitului Mare din Galiția*, în idem, *De la Iași la Muntele Athos. Studii și documente de istorie a Bisericii*, Iași, 2008, p. 199.

⁹² Constantin Turcu, *Știri despre Mănăstirea Coșula*, în *Facultatea de Teologie din Suceava. Institutul de Istorie. La 5 ani de existență. Dare de seamă și comunicări*, Suceava, 1947, p. 66-67.

⁹³ ANBt, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 6.

⁹⁴ Octavian Liviu Șovan, *Mănăstirea Coșula – o bijuterie a artei medievale românești*, în „Forum cultural”, Botoșani, 2002, nr. 1, p. 29.

⁹⁵ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 682/1868, f. 22.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 17.

⁹⁷ *Ibidem*, f. 35.

⁹⁸ *Ibidem*, f. 74.

⁹⁹ *Ibidem*, f. 126.

¹⁰⁰ ANBt, fond Mănăstirea Coșula, dosar 5/1879, f. 1.

reparație în vara anului curent cel puțin a acoperământului bisericii și a chiliilor din curtea aceea”. Nu după mult timp, în documente apare proiectul de reparație a bisericii, cu o listă detaliată privind lucrările ce aveau să aibă loc aici. De exemplu, se schimbau ferestrele, ușile, acoperișul etc.¹⁰¹.

Zece ani mai târziu, este formulată o altă cerere în vederea restaurării monumentului. În martie 1898, ministrului Cultelor i se reamintește că întreg complexul mănăstiresc se află în stare de ruină, că „interiorul bisericii trebuie reparat”; iar dacă se întârzie, „toată o să se ruineze”, după cum s-a constatat în urma devizului efectuat cu un an înainte, în martie 1897¹⁰². Pentru această intervenție se primește, în octombrie 1898, suma de 1.500 de lei, cu care s-au vopsit turnurile exterioare, clopotnița și interiorul bisericii rămânând să fie reparate în următoarea tranșă¹⁰³. De asemenea, personalul mănăstirii trimitea lista cu lucrările efectuate, în vederea obținerii sumei de bani promise. Așadar, acoperișul a fost învelit cu tablă, turnurile mici și pereții turnului mare fiind răzăluiți de tencuială și varul coșcovit etc.¹⁰⁴.

După un an, în iulie 1899, mănăstirea primește 2.000 de lei pentru reparația bisericii. Din acești bani, „s-a refăcut acoperișul bisericii cu scândură și tablă și s-a pus un rând de ferestre exterioare”. Totodată, starețul mănăstirii cere încă 2.000 de lei pentru „a se repara exteriorul, o parte din interior, podeaua pe jos și un alt rând de ferestre”¹⁰⁵. Mai târziu, în anul 1900, egumenul primește, în vederea restaurării monumentului, suma pentru „cele mai stricte necesare și care nu mai pot suferi amânare”¹⁰⁶. După un timp mai îndelungat, în anul 1925, Comisiunea Monumentelor Istorice hotărăște să intervină asupra monumentului pentru a-l readuce la forma inițială. Astfel, cele două turnuri adăugate în anul 1858 au fost înlăturate, iar biserica a fost acoperită cu draniță¹⁰⁷.

Monumentul religios a fost ridicat după modelul acelorora din secolul XVI, având planul triconc și fiind împărțită în naos, pronaos și altar. În interior, naosul și pronaosul au același sistem de boltire. Deasupra altarului se află o boltă cilindrică cu baza pe trei contraforți mici. Ca și în cazul celorlalte biserici construite în aceeași perioadă, edificiul religios a fost lipit ulterior construcției, de peretele despărțitor dintre naos și pronaos, acestea fiind legate între ele de un arc în stilul secolului XVIII. Datorită săpăturilor arheologice, s-a identificat fundația zidului despărțitor, lată de 1,20 m și adâncă de peste 2 m¹⁰⁸. Catapeteasma are două părți principale, aceea inferioară conținând icoane de dimensiuni mari, unde sunt pictați: Iisus Hristos, Maica Domnului și Sfântului Ioan Botezătorul, precum și a patronului bisericii, Sf. Nicolae. În același registru se află și ușile împărătești, precum și imaginea Arhanghelilor Mihail și Gavriil, cea din urmă fiind găsită pe ușile diaconiconului și proscomidiarului.

În partea superioară sunt așezate, pe mai multe rânduri, icoane mici care înfățișează, în ordine cronologică, scene din viața lui Iisus și a Maicii Domnului, având la mijloc *Cina cea de Taină*. În rândul de mai sus se observă și reprezentări ale sfinților din calendar, fiind împărțiți câte doi în fiecare icoană. La nivelul următor, se găsesc profeți din Vechiul Testament, puși și aceștia câte doi în fiecare icoană. Catapeteasma

¹⁰¹ ANB, fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunii Publice, dosar 682/1868, f. 189 și 191.

¹⁰² Idem, dosar 349/1898, f. 2.

¹⁰³ *Ibidem*, f. 9.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 10.

¹⁰⁵ Idem, dosar 428/1900, f. 1.

¹⁰⁶ *Ibidem*, f. 7.

¹⁰⁷ ANBT, fond Protoieria Botoșani, dosar 8/1953-1954, f. 7.

¹⁰⁸ Alexandru Rădulescu, *Mănăstirea Coșula – jud. Botoșani*, în „Forum cultural”, 2005, nr. 3, p. 11.

se încheie cu o cruce pe care este răstignit Iisus, iar de o parte și de alta se găsesc apostolul Ioan și Fecioara Maria. Stilul folosit în pictarea icoanelor este bizantin, culorile fiind de nuanțe pale, simbolizând dematerializarea lumii sfinte. Cel mai des sunt folosite culorile albastru, roșu, verde și alb¹⁰⁹. Icoanele sunt despărțite de colonete decorate cu motive vegetale.

Fig. 3. Biserica Sf. Nicolae, sat Coșula, județul Botoșani

Biserica mănăstirii a fost pictată atât în interior, cât și pe exterior. Prima pictură este datată de istoricul de artă Virgil Vătășianu, care o încadrează în anul 1538¹¹⁰. Mai târziu, în anul 1858, picturile murale au fost acoperite cu var, repictându-se deasupra un decor fără interes artistic. După o curățare integrală a picturii murale au fost descoperite câteva scene importante pentru pictura moldovenească. De exemplu, sfinții militari au fost imaginați în posturi marțiale, pe când Maica Domnului cu pruncul Iisus în brațe este înconjurată de Arhanghelii Mihail și Gavriil într-o poziție de adorare¹¹¹. În anul 1930, pictorul Ștefan Stroini intervine, prin spălare, asupra picturii interioare și semnalează în stânga altarului un strat de frescă asemănătoare celei de la Popăuți¹¹². Iar cel care s-a ocupat de interpretarea vechii fresce a fost pictorul Ioan Mihail. În opinia lui, vechea pictură – aflată sub un strat de pictură în ulei executată în secolul XIX – datează din secolul XVI. În cele câteva locuri în care s-a putut curăța, au fost scoase la iveală fragmente din vechea pictură care pare să aibă aceeași valoare ca pictura bisericii Sf. Gheorghe din Hârlău. Ioan Mihail adaugă că e posibil ca cele două biserici să fi fost pictate de același zugrav¹¹³. Cercetând mai amănunțit, Ioan Mihail găsește în podul bisericii o frescă pe 10-12 m cu scene din *Judecata de Apoi*, care de obicei se zugrăvea în întregime pe peretele de la intrarea în lăcaș. Acest fapt s-a întâmplat din cauza anexării pridvorului ulterior construcției. Respectivul pridvor are bolțile construite mai jos decât nivelul streșinii

¹⁰⁹ Constantine Cavarnos, *op. cit.*, p. 17-20.

¹¹⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei europene. Artă din perioada Renașterii*, București, 1972, p. 202.

¹¹¹ Dumitru Agachi, *Îngerul emblematic de la Coșula*, în „Monumentul”, vol. VII, coord. Silviu Văcaru și Aurica Ichim, Iași, 2006, p. 523.

¹¹² Ioan Opriș, *op. cit.*, p. 40.

¹¹³ *Ibidem*, p. 41.

vechi, până unde se întindea pictura, aceasta rămânând în pod¹¹⁴. În opinia lui Sorin Ulea, pictura exterioară a mănăstirii a fost făcută între anii 1536 și 1538, fiind una dintre bisericile cu pictură exterioară din timpul domniei lui Petru Rareș¹¹⁵.

La exterior, biserica este acum tencuită fără urme de zugrăveală. Se mai pot vedea câteva rânduri de cărămizi așezate orizontal între partea inferioară a firidelor și soclu¹¹⁶. Ferestrele din partea altarului, dar și cele laterale au câte cinci firide și deasupra lor ocnite. De asemenea, de jur împrejurul bisericii se observă un șir de ocnite. Turla construită deasupra pronaosului este și ea acoperită de jur împrejur de ocnite și firide. Acoperișul din șindrilă are formele în pante. Pictura exterioară s-a realizat în timpul primei domnii a lui Petru Rareș (1527-1538). De aceeași părere este și istoricul Ion Solcanu, care include mănăstirea Coșula între așezămintele cu pictură exterioară din secolul XVI¹¹⁷. Însă, cu timpul, aceasta a fost îndepărtată de pe ziduri, rămânând doar la partea superioară a peretelui de apus scena *Deisis*, apostolii și câteva detalii din scena *Judecării de Apoi*¹¹⁸. La acest edificiu remarcăm tencuiala aplicată pe zidărie de piatră și decorată prin imitația unor cărămizi aparent smălțuite – tehnică întâlnită în Moldova încă din secolul XV¹¹⁹. Mai mult, se observă seriile de arcade lombarde, mai lungi jos și sus mai scurte¹²⁰. În timp, la partea exterioară, s-au adăugat pilaștri și pridvor de modă apuseană, care, după părerea lui Nicolae Iorga, denaturează stilul arhitectural pe care îl avea până în acel moment construcția. De asemenea, turnurile au fost făcute amestecându-se stilul muntean din secolul XIX și cupolele rusești în formă de bulb. Totodată, istoricul consideră că „urâtul acoperiș de tablă fără strașină este cu totul împotriva caracterului nobilei clădiri de la început”¹²¹.

Edificiul religios a funcționat ca mănăstire până în anul 1902, când s-a hotărât trecerea lui la statutul de biserică parohială. A rămas sub această formă până în 1990, când redevine așezământ monahal¹²². În patrimoniul său se găsesc câteva obiecte de cult (un acoperământ pentru disc, unul pentru potir și altul pentru sfintele vase), obiecte pe care tradiția le atribuie cneaghinei Anghelina, soția vistiernicului Mateiaș, din timpul primei domnii a lui Petru Rareș¹²³. Elementele arhitectonice păstrate la Coșula încadrează biserica în specificul arhitecturii ecleziastice din secolul XVI. De asemenea, ea este una dintre puținele ctitorii care a avut pictură interioară și exterioară.

4. Biserica Duminica Tuturor Sfinților din satul Corni (fig. 4)

Ea nu păstrează inscripția în baza căreia s-ar stabili cu certitudine data și ctitorul. Însă cercetările arheologice efectuate în zona Moldovei plasează construcția în secolul XVIII. Astfel, Voica Maria Pușcașu a emis ipoteza conform căreia construcția aparține familiei

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești (I)*, în SCIA, 1963, p. 68.

¹¹⁶ Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928, p. 61.

¹¹⁷ Ion Solcanu, *Datarea ansamblului de pictură de la biserică Arbure (II). Pictura exterioară. Începuturile picturii esteriore din Moldova*, în AIIAI, XVIII, 1981, p. 167.

¹¹⁸ I. D. Ștefănescu, *Arta feudală...*, p. 210.

¹¹⁹ Cristian Moiescu, *Decorația exterioară zugrăvită pe tencuială a monumentelor din Țara Românească (secolele XIV-XVII)*, în RMM, seria Monumente istorice și de artă, 1974, nr. 1, p. 56.

¹²⁰ N. Iorga, *Mănăstirea Coșula*, în BMI, 1926, p. 71.

¹²¹ Idem, *Din tezaurul de artă botoșăneană*, Botoșani, 1939, p. 4.

¹²² Ioan-Augustin Guriță, *Quelques aspects de l'histoire du monastère de Coșula*, în „The Romanian Journal of Modern History”, vol. III, 2012, p. 38.

¹²³ Victor Brătulescu, *Țesături și broderii din secolul XVII de la biserică Coșula*, în MMS, 1963, nr. 5-6, p. 260.

Cananău, mai exact a Mariei Cananău, și datează din anul 1780¹²⁴. Maria Cananău, soția răposatului Iordachi Cananău, este amintită împreună cu fiii săi în anul 1775, când au dat mănăstirii Voroneț trei muniți¹²⁵. C. Sion este de părere că familia Cananău este originară din ținutul Botoșani¹²⁶, iar Ioan Opriș susține ipoteza Voicăi Pușcașu prin verificarea rapoartelor întocmite pentru biserica din satul Corni; astfel, în „Anuarul Casei Bisericii”, în dreptul anului de ctitorire, apare 1780¹²⁷.

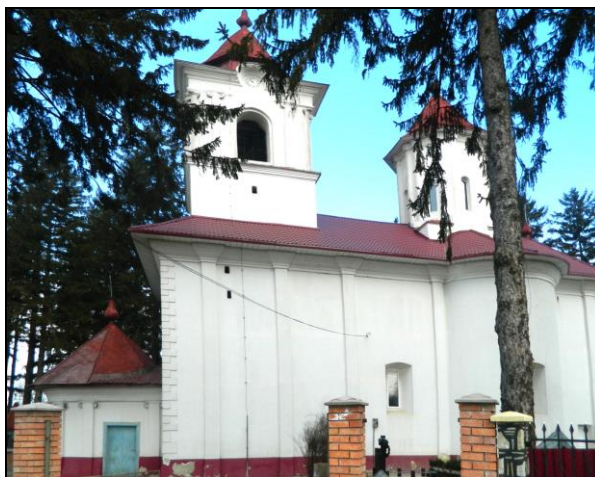

Fig. 4. Biserica Duminica Tuturor Sfinților, sat Corni, județul Botoșani

Monumentul istoric, păstrat până în prezent, a fost supus unor restaurări repetate. Una dintre cele mai importante intervenții este din anul 1830, când familia Cananău ridică turnul clopotniță, adaugă pridvorul și pardosește interiorul bisericii cu piatră¹²⁸. Mai târziu, în anul 1853, biserica este acoperită cu șindrilă de către Ana Balș, proprietara moșiei Corni din acea perioadă. Câțiva ani mai târziu, în anul 1867, primăria Corni decide renovarea bisericii, atât în partea interioară, cât și în cea exterioară. La începutul secolului XX, mai exact în anul 1905, în documente este înregistrat un nou proces privind restaurarea edificiului. Boierul Ghica Dumbrăveanu intervine și repară monumentul¹²⁹, în vederea unei mai bune conservări. O altă reparație este consemnată douăzeci de ani mai târziu, în jurul anului 1926, când biserica este pictată în interior, în ulei, de pictorul Victor Galin¹³⁰. Cu timpul, din cauza tehnicii folosite, pictura a fost grav afectată, ceea ce a dus la o nouă zugrăvire și repictare. Din „Anuarul Arhiepiscopiei Iașilor” pe anul 1930 aflăm despre biserica din satul Corni că „se află într-o stare bună”¹³¹.

Biserica de zid ridicată în secolul XVIII, ea are planul triconc și este împărțită în altar, naos, pronaos și pridvor adăugat ulterior, după cum am menționat și mai sus. Pronaosul are deasupra cafasul sprijinit pe patru nervuri ale plafonului ce are formă de

¹²⁴ Voica Maria Pușcașu, *Actul de ctitorire*, București, 2001, p. 289.

¹²⁵ Eugen Neculau, *Sate pe Jijia de Sus*, vol. II, Iași, 2005, p. 67.

¹²⁶ C. Sion, *Arhondologia Moldovei*, București, 1973, p. 106.

¹²⁷ Ioan Opriș, *op. cit.*, p. 132.

¹²⁸ *Cutul ortodox din județul Botoșani în 1906*, Botoșani, 1906, p. 89.

¹²⁹ *Ibidem*.

¹³⁰ Ioan Siminiceanu, *Biserica satului Corni – file de monografie*, Botoșani, 2010, p. 48.

¹³¹ „Anuarul Arhiepiscopiei Iașilor”, 1930, p. 101-102.

calotă sferică; iar naosul are deasupra o turlă sprijinită pe un arc și formează cei patru pandantivi. În dreptul absidei de nord se află un amvon la care se accede prin altar. Pe partea stângă a pronaosului, se găsește un mormânt acoperit cu o piatră funerară de formă dreptunghiulară. La partea superioară, sunt gravate un heruvim, o cruce, soarele, luna și inițialele lui Iisus Hristos. Apoi, mai jos, cu litere slavone ne spune că „sub această piatră odihnește trupul robului Dumnezeu Șerban Cananău, biserica Duminica Tuturor Sfinților s-au sevârșit la anul 1811 febr. 30. Soția sa, Balașa”¹³².

Catapeteasma este din lemn de tei și alcătuită din mai multe registre. În prezent, icoanele din partea superioară a iconostasului sunt restaurate, iar cele din partea inferioară sunt încă acoperite de fum. Așadar, se pot observa, în primul rând, icoanele de dimensiuni mari, care conțin cele mai importante personaje: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana hramului, Duminica Tuturor Sfinților. Tot în acest registru, pe ușile diaconești sunt pictați sfinții arhangheli Mihail și Gavriil, iar pe ușile împărătești este pictată scena *Buna Vestire* în partea de mijloc, iar deasupra și dedesubt sunt icoane cu cei patru evangheliști. Registrul de aici este realizat în tehnica zigzag. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, enumerând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând sunt așezate icoane care reprezintă Sfinții Apostoli care încadrează icoana *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria și proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu Răstignirea Mântuitorului, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărțite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale. În anul 2000 s-a început tencuirea bisericii, iar în 2005 s-a început pictura, activitate care a ajuns până în naos inclusiv, urmând a fi pictat pronaosul.

La exterior, construit din piatră și cărămidă, edificiul religios are două turle: una dintre ele este sub formă de prismă pătrată aflată deasupra pronaosului, fiind totodată și clopotnița bisericii; iar cea de-a doua este situată deasupra naosului și are o formă octogonală, cu opt ferestre. Acoperișul bisericii a fost făcut din draniță, apoi din tablă zincată, iar din vara anului 2008 este din tablă ondulată. Pridvorul construit de actualul preot paroh, Radu Pomparău, are un acoperiș din tablă vopsită, având în partea superioară crucea. Tot în dreptul pridvorului, pe pereți, sunt opt panouri care încep de la soclu și sfârșesc către partea superioară cu capiteli corintice. Deasupra acestor panouri pridvorul este înconjurat de un brâu în șase muluri. Lăcașul din satul Corni se încadrează arhitecturii ecleziastice de zid de secol XVIII, fiind una dintre bisericile construite pentru a servi localnicilor din punct de vedere spiritual și pentru a transmite mai departe memoria familiei Cananău.

5. Biserica Sf. Parascheva din orașul Ștefănești (fig. 5)

Nu păstrează inscripția sau un document care să ateste anul ridicării sale, însă unii cercetători, în urma analizei lăcașului din punct de vedere arheologic și arhitectonic, l-au plasat fie în perioada lui Ștefan cel Mare, fie în aceea imediat următoare. Astfel, Gh. Ștefănescu identifică ctitoria ca fiind din timpul lui Ștefan cel Mare, mai exact din anii 1500-1502¹³³. El analizează sistemul de boltire, ajungând la concluzia că vechimea bisericii este „mai adâncă de secolul al XVII-lea”¹³⁴; și, de aceea, o plasează între acești

¹³² Scrierea de pe piatra de mormânt este acoperită de fum, dar Ioan Siminiceanu a publicat transcrierea și interpretarea ei. Vezi Ioan Siminiceanu, *op. cit.*, p. 35.

¹³³ Gh. Ștefănescu, *Târgul Ștefănești*, în *MMS*, 1961, p. 572-576.

¹³⁴ Idem, *Biserica „Cuvioasa Paraschiva” din orașul Ștefănești. Studii asupra datei bisericii*, în „Mitropolia Moldovei”, nr. 11, 1930, p. 289-292.

ani. Arhitectul N. Ghika-Budești crede că această construcție a fost ridicată în timpul lui Ștefan cel Mare, apoi reclădită în secolul XVII, aproximativ după stilul Mirăuților, cu firide înguste în fațadă și cu brâul orizontal, în genul celor de la bisericile muntene¹³⁵. Arhitectul Gh. Balș contrazice datarea lui Ștefănescu, susținând că sunt puține elemente arhitectonice ce o pot plasa în această perioadă. Balș este de părere că edificiul ar fi fost construit în timpul lui Ștefan Tomșa al II-lea¹³⁶. Ana Dobjanschi și Victor Simion consideră că biserica datează din timpul lui Ștefan cel Mare, dar a fost refăcută în secolul XVII¹³⁷. Analizând decorul exterior, Vasile Drăguț plasează construcția ca fiind „ante 1620”¹³⁸. O idee recentă privind datarea bisericii aparține cercetătorului C. Asăvoaie, care în urma săpăturilor arheologice întreprinse aici, între anii 1992 și 1993, consideră că monumentul a fost inițiat pe locul unei biserici mai vechi, probabil la sfârșitul secolului XV¹³⁹. La rândul său, istoricul Gheorghe Pungă analiza informațiile scrise despre monument și confirma ipoteza ștefaniană, „coroborând aceste informații cu descoperirile arheologice ce urmează a fi publicate putem accepta ipoteza conform căreia prima biserică a fost construită de Ștefan cel Mare”¹⁴⁰. În documentele oficiale, preoții domnești din Ștefănești apar în secolul XVII. Astfel, în documentul din 15 martie 1614, „popa Ștefan cel domnesc” era de față la o tocmeală dintre doi frați¹⁴¹; iar într-un alt act din 26 februarie 1638, „popa cel domnescu din Ștefănești” era prezent la împărțirea unei dării¹⁴².

Târgul Ștefănești este menționat în mărturiile din secolul XVI, când Grigore Ureche ne spune că „leșii [...] au intrat fără veste în țară, de unde au prădat Cernăuții, Dorohoiul, Botoșanii, Ștefăneștii, neavând cine să-i oprească, că Bogdan Vodă [...] au lăsat oastea pe acasă (10 iulie 1509)”¹⁴³. C. C. Giurescu opinează că Ștefănești existase cu statutul de târg încă din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, căruia îi atribuie și construcția bisericii¹⁴⁴. De aceeași părere era și Gh. Pungă, care afirma că Ștefăneștii se constituiseră drept târg încă din timpul lui Ștefan cel Mare¹⁴⁵.

Târgul Ștefănești este menționat frecvent de călătorii aflați în drum spre Imperiul Otoman; toți subliniază importanța acestuia, mai ales că, pentru mulți, el servea și ca loc de popas. Însoțindu-l pe negustorul Ivan Matveevici Mișenin, diacon Trifon Korobeinikov ajunge, în 1593, în Ștefănești, notând că „aici sunt trei biserici”¹⁴⁶. E foarte posibil ca, printre cele trei biserici, să se fi aflat și biserica „Sf. Parascheva” sau o altă biserică pe locul căreia s-a ridicat actuala construcție. Doi ani mai târziu, în jurnalul expediției lui Zamoyski în Moldova, din anul 1595, se scrie despre târgul Ștefănești că „era ars din temelie de către cazaci”¹⁴⁷. În urma acestui eveniment, este posibil ca și

¹³⁵ N. Ghika-Budești, *Înrâuririle reciproce între arhitectura din Muntenia și cea din Moldova*, în *Închinare lui Nicolae Iorga*, Cluj, 1931, p. 184.

¹³⁶ G. Balș, Radu Bolomey, *Biserica Sf. Paraschiva din Ștefănești – Botoșani*, în *BCMI*, XIX, 1926, p. 35.

¹³⁷ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, p. 35-36.

¹³⁸ Vasile Drăguț, *op. cit.*, p. 348.

¹³⁹ Costică Asăvoaie, *Elemente istorice și arheologice necesare întocmirii Proiectului de restaurare a bisericii „Cuvioasa Parascheva” din Ștefănești, județul Botoșani*, în „Forum cultural”, anul III, 2003, p. 8.

¹⁴⁰ Gheorghe Pungă, *Noi informații documentare privitoare la biserica Cuvioasa Paraschiva din Ștefănești – Botoșani*, în „Monumentul”, vol. IV, 2002, p. 68.

¹⁴¹ *DIR*, veac XVII, vol. III, 1954, p. 162, nr. 253.

¹⁴² *DRH*, vol. XXIV, volum întocmit de C. Cihodaru și I. Caproșu, 1998, p. 232-233, nr. 249.

¹⁴³ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediția a II-a, îngrijită de P. P. Panaitescu, București, 1958, p. 140.

¹⁴⁴ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 299.

¹⁴⁵ Gh. Pungă, *Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII)*, în *AIIAI*, XV, 1978, p. 285.

¹⁴⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, 1971, p. 352.

¹⁴⁷ *Ibidem*, p. 644.

biserica să fi avut de suferit. Urmând itinerariul de la Hotin la Iași în 1613, Tommaso Alberti, agentul unei case de comerț venețiene, care întreținea legături comerciale cu Imperiul Otoman și cu Polonia, a descris Ștefăneștii drept un „târg mare”¹⁴⁸. Aici se găsea „o biserică mare, clădită din piatră, dar neînzeștrată cu cele de trebuință”¹⁴⁹. Este posibil ca Tommaso Alberti să fi descris biserica Sf. Parascheva. Mai târziu, în relatarea anonimă a soliei lui Jerzy Krasinski (1636), se arată că „acest orașel înainte vreme era însemnat după cum se vede din așezarea lui și după biserica de zid frumos clădită, dar acum ruinată, pentru restaurarea căreia acum se cară pietre și alt material”¹⁵⁰. Călătorul străin descrie biserica Sf. Parascheva deoarece, în același an, Vasile Lupu recurge la ample lucrări de refacere¹⁵¹. Mai târziu, între 1656 și 1658, în trecerea sa prin Moldova, solia suedeză descrie localitatea Ștefănești ca fiind „tare ruinată”¹⁵². La fel, solia condusă de Ioan Gninski, pe care polonezii au trimis-o la Poartă pentru a ratifica pacea de la Zurawna (16 octombrie 1676), a ales tot traseul de pe malul drept al Prutului. La 23 iunie 1677 ajungea în „orașul” Ștefănești, despre care se arată că „era odinioară destul de mare, are o biserică de zid, cu acoperișul ars”¹⁵³ (Sf. Parascheva). Trecând prin Moldova în 1686, inginerul militar Philippe le Masson du Pont menționează, la rândul său, orașele „ruinate și distruse și pline de bălării”, printre care și Ștefănești¹⁵⁴.

Fig. 5. Biserica Sf. Parascheva, oraș Ștefănești, județul Botoșani

Monumentul a cunoscut mai multe etape de restaurare, unele dintre acestea fiind consemnate și păstrate în mărturiile vremii. Astfel, în 1794, cu cheltuiala vornicului Constantin Paladi, proprietarul moșiei Ștefănești, biserica „veche și stricată” este refăcută atât în interior, cât și în exterior. Meșteri au fost Ștefan Stârcea și calfă Sandu, după cum citim din inscripția cu caractere chirilice de deasupra ușii de la intrarea în

¹⁴⁸ *Ibidem*, vol. IV, 1972, p. 364.

¹⁴⁹ *Ibidem*, p. 362.

¹⁵⁰ *Ibidem*, vol. V, 1973, p. 113. Vezi și P. P. Panaiteșcu, *Călători poloni în Țările Române*, București, 1930, p. 23.

¹⁵¹ Ana Dobjanschi, Victor Simion, *op. cit.*, p. 36.

¹⁵² *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, p. 601.

¹⁵³ *Ibidem*, vol. VII, p. 351.

¹⁵⁴ *Ibidem*, p. 295.

biserică: „Această sfântă besearică ce să numește hramul Prepadoamna Parascheva fiind veache și stricată și rămăind toată moșie târgului Ștefăneștii supt stăpânire dum[nealui] Costandin Păladi vel vo[rnic], au binevoit de au merimetisito cu toată cheltuiiala dum[nealui] toată pe dinlăuntru cât și pe dinafară în zilele preînălțatului domn Miha[i] Costand[in] Suțu V[oe]vod. Vechil lucrului au fost Ștefan Stărce și calfă Sandul 1794 iun.”¹⁵⁵.

Atribuită inițial epocii lui Ștefan cel Mare, biserica se prezintă ca un monument din secolul XVII: pridvor cu turn deasupra, arcade de jur împrejur, brâu median la exterior; fapt care duce la presupunerea că a suferit modificări substanțiale, fiind vorba de o refacere a bisericii din temelie. Construcția este considerată una dintre marile realizări ale meșterilor lui Vasile Lupu, un moment de sinteză între elementele arhitecturale moldovenești cu cele muntenești¹⁵⁶. De altfel, se știa că Vasile Lupu a acordat o atenție deosebită restaurării monumentelor din timpul lui Ștefan cel Mare.

Biserica este de tip triconc, cu interiorul împărțit în pridvor, pronaos, naos și altar. Naosul este boltit cu o calotă în formă sferică, sprijinită pe cei patru pandantivi. Catapeteasma este din lemn și concepută pe două părți, partea superioară și cea inferioară. Icoanele din partea inferioară sunt de dimensiuni mari și reprezintă personajele biblice importante: Iisus Hristos, Maica Domnului, Sf. Ioan Botezătorul, precum și icoana hramului, Sf. Parascheva. Tot în acest registru, pe ușile diaconești sunt pictați Sfinții Arhangheli, iar pe ușile împărătești sunt redată mai multe scene, printre care și *Buna Vestire*. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, cu praznicele religioase, despărțite la mijloc de icoana *Cina cea de taină*. În al treilea rând, sunt icoane de dimensiuni mici înfățișând *Patimile lui Iisus Hristos*. Cu un registru mai sus sunt pictați cei doisprezece apostoli, câte unul în fiecare registru, iar în centru se află Iisus Hristos cu Fecioara Maria și Sf. Ioan. Pe următorul nivel, în mijloc, apare Mântuitorul, încadrat de proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă chipul lui Ioan. Icoanele sunt despărțite de colonete acoperite cu diferite motive vegetale.

Unii istorici acordă edificiului religios din Ștefănești un rol defensiv. Astfel, turnul vestic al bisericii a avut încă de la început patru nivele: „[...] deasupra tindei se afla o cameră prevăzută cu ferestre de tragere pe laturile de nord și sud. Accesul la cameră este asigurat de o scară practică în grosimea zidului [...], bolta camerei de refugiu s-a prăbușit, lăsând să se vadă că deasupra fusese rezervată o tainiță”¹⁵⁷. Fiind plasată de unii istorici în epoca lui Ștefan cel Mare, iar de alții în perioada imediat următoare, biserica Sf. Parascheva a avut, pe lângă rolul spiritual, și un rol de apărare, fiind cel mai vechi monument religios din Moldova adaptat unor rosturi cvasi-militare.

*

De dimensiuni aproximativ egale, oscilând între 17 și 20 metri lungime, bisericile de zid din județul Botoșani au același tip de plan triconc, de formă dreptunghiulară și cu abside laterale. De asemenea, edificiile religioase prezentate aici sunt boltite în stilul moldovenesc. Cele din secolele XV-XVI au deasupra naosului o boltă sprijinită pe două rânduri de arce, iar pronaosul este boltit cu o calotă sprijinită pe pandantivi. Celelalte monumente, construite în secolele XVII-XVIII, au deasupra naosului turla sprijinită pe un singur arc, iar în dreptul pronaosului dispun de o calotă sferică.

¹⁵⁵ Inscripție fotografiată și transcrisă în urma deplasării la monumentul religios din Ștefănești.

¹⁵⁶ *Călători străini despre Țările Române*, vol. VII, p. 295.

¹⁵⁷ Vasile Drăguț, *O epocă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în *BMI*, 1973, nr. 1, p. 18.

Pictura murală realizată în diferite perioade de timp este de stil bizantin. La toate bisericile, în turla naosului se păstrează Iisus Pantocrator, iar în dreptul pronaosului sunt scene din viața Mântuitorului. Catapeteasma respectă canoanele bisericii, având în partea inferioară icoanele de mari dimensiuni, reprezentându-i pe Iisus Hristos, Fecioara Maria, Sf. Ioan Botezătorul, Sf. Arhangheli și Sfântul protector, iar în centru *Ușile Împărătești*. Deasupra icoanelor împărătești se află 12 icoane mai mici, ilustrând o parte din praznicele religioase. În al treilea rând, sunt așezate icoane ce reprezintă Sfinții Apostoli care încadrează icoana lui *Dumnezeu binecuvântând*. Mai sus este pictată Fecioara Maria și proorocii Vechiului Testament, iar pe ultimul rând se află Crucea cu *Răstignirea Mântuitorului*, ce are de o parte pe Maica Domnului, iar de partea cealaltă pe apostolul Ioan.

O parte din aceste edificii reprezintă momente cheie în evoluția arhitecturii și picturii murale moldovenești: cum este, de exemplu, biserica Sf. Nicolae – Popăuți, unde meșterul a impus o importantă inovație de ordin decorativ, cu un rol hotărâtor în evoluția ulterioară a picturii. Nu uităm nici cazul bisericii Sf. Nicolae din Dorohoi unde, după opinia istoricilor de artă, pictura este elementul de legătura dintre perioada lui Ștefan cel Mare și aceea a lui Petru Rareș.

Coroborând datele din colecțiile de documente cu cele din fondurile arhivistice, cu izvoarele narative și cu cercetarea de teren, am ajuns la o recuperare monografică a monumentelor, plecând din anul ctitoririi și ajungând până în prezent. Totodată, am recurs la o evaluare complexă din punct de vedere artistic și arhitectural. Încă din secolul XV, bisericile au fost concepute ca fiind fără pridvor, însă, odată cu secolul XVIII, o mare parte dintre ele primesc această anexă. Pridvorul era construit pentru a extinde lăcașul sau pentru a proteja construcția, motiv pentru care majoritatea așezămintelor religioase deține acum o astfel de încăpere. Hramul cel mai des întâlnit la bisericile din zona Botoșanilor este Sfântul Nicolae, patru dintre aceste lăcașe avându-l ca ocrotitor. În urma invaziilor sau a incendiilor, o parte din aceste monumente religioase au fost afectate. De exemplu, în urma invaziei polonezilor și cazacilor, biserica Sf. Nicolae din Coșula a fost jefuită.

THE PLACE OF RELIGIOUS MASONRY STRUCTURES FROM BOTOȘANI COUNTY
IN THE ECCLESIASTICAL ARCHITECTURE FROM MOLDAVIA (15th-18th CENTURIES)
(Summary)

Keywords: the ecclesiastical architecture, historical monument, Botoșani county, architecture and iconography.

The studying of architectural masonry, especially regarding the religious edifices, contributes to the learning of artistic styles and techniques and brings into light some aspects of economical, political and social issues. We decided upon a detailed research of masonry churches from the current Botoșani county. Through this study we highlighted the importance of various architectural elements and the particularities of the mural paintings. Starting from these two ideas, we included the churches in a specific period and thus, we contributed to the determination of their painting's paternity. The current study proposes a research of the monument, based not only on the written sources, but also on the actual analysis of its architecture and painting to determine the period of time when it was built, taking into consideration its architecture and iconography. Moreover, we want to figure out what place does the monument occupies in the Moldavian ecclesiastical architecture to highlight their similarities and differences. In order to support our objectives we took as examples, five of the masonry churches built not only for their religious role, but also for their defensive role that some of them had played.